

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ իժtedi ԲԱՌԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չմայած այս քառը իժ-te-di իժ-ti-di և իժ-ti-e-di տարընթերցումներով հաճախ հիշատակվում է ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, այնուամենայնիվ նրա նշանակության բացահայտումը առայժմ չարժանացել է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության պրոբլեմատիկ խնդիրների շարքում:

Իրարամերժ են իժtedi բառիմաստի մասին մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքները: Ուրարտական դիվանի հեղինակ Գ.Ա. Մելիքիշվիլին, օրինակ, Ռուսա I-ի Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրության փաստական նյութի հիման վրա ուրարտական տեքստի իժtedi-ն համարել է ասորեստանյան զուգահեռ հատվածի erebu(m) «մտնել», «մուտք գործել» բայի համապատասխանությունը¹: Իսկ ուրարտական մյուս դիվանի հեղինակ Ֆ.Վ. Զյունիզը կատարյալ վարանումների մեջ Սարդուրյան տարեգրության հատվածներից մեկում իժtedi-ի համար հիմնականում առաջարկել է eilends «հապճեպ», «շտապ» բարձրացությունը, իսկ նրան հղած ծանոթագրության մեջ նաև չի բացառում տվյալ դեպքում ինչ-որ բայ լինելու կամ իժtini բառի հետ աղերսներ տեսնելու հնարավորությունը²: Ի դեպ, իժtedi-istiedi-իժtini համադրությունը³ հարկ եղած հիմնավորմամբ և համարյա կատարյալ համոզմունքով ժամանակին ընդունել է տողերիս հեղինակը³:

Իսկ վերջերս, Գ.Ա. Մելիքիշվիլիի նման կրկին դիմելով Թոփուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ուրարտա-ասորեստանյան տեքստերի համապատասխան հատվածներին, ուրարտերեն իժtedi-ն այս անգամ փորձել է արդեն նույնացնել ասորեստանյան anaku «ես» անձնական դերանվան հետ խր. Գ-իրբաղը⁴: Ըստ որում իժtedi-anaku այս նորովի համադրությունը, առանց փոքրիշատե լուրջ հիմնավորման ընդունելի են համարում նաև Բ. Անդրե-Սալվինին, Մ. Սալվինին և Ե. Գրեկյանը⁵:

Քննարկվող հարցի ուսումնասիրությանը նվիրված այսին հակիրճ նախաբանից հետո առայժմ ընթերցողի ուշադրությանը հարևանցիորեն ներկայացնենք քերևս այն ակնառու փաստերը, որոնք կոչված են մույնիսկ առաջին հայացքից հերքելու իժtedi բառի իմաստավորմանը անհարկի վերագրված erebu(m) և anaku տեսակետները: Այսպես, Գ.Ա. Մե-

լիքիշվիլիի istedi-erebu(m) համադրության պարագայում աչքի է գարնում այն փաստը, որ ասորեստանյան erebu(m)-ը բայ է, այնինչ նրա հետ համադրվող iṣtedi-ն քերականորեն ամենևին չունի բայական ձևավորում: Այնուհետև, iṣtedi-ի համար Ֆ.Վ. Քյունիգի առաջարկած «հապճեպ», «շտապ», հիմնական թարգմանությունը բնավ արդարացում չի գտնում ուրարտական համապատասխան տեքստերում:

Ինչ վերաբերում է iṣtedi-ին վերագրված Խր. Գիրքսդի և նրա համախոհների iṣtedi-anaku համադրությանը, ապա դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է հերքել գիտության մեջ վաղուց ի վեր համատարած ճանաչում գտած ուրարտա-հայկական ieše-ես ստուգաբանությունը կամ էլ, թերևս, ինչ-որ ձևով հաստատել iṣtedi-ieše իբր հոմանիշների առկայությունը: Ի դեպ, այստեղ այլևս չենք ասում այն մասին, որ Թովազավայի երկրեզվյան արձանագրության anaku «ես» եզակի թվի I դեմքի անձնական դերանունը, ինչպես դա կտեսնենք ստորև, ավելի շուտ առնչվում է նախորդ նախադասության erebu բայի (erebu anaku «մտա ես»), բայց ոչ նրան հաջորդող տիտղոսաշարի հետ, որում ոչ թե ուրարտական արքան ինքն է անձամբ անհամեստաբար հանդես գալիս I դեմքով, այլ նրան ներկայացնում է թերևս գրագիրը III դեմքով:

Մասնակի հապաղումով մենք դեռևս հանգամանորեն կանդրադառնանք ուրարտական արքաների տիտղոսաշարի առանձնահատկություններին: Մակայն նպատակահարմար ենք գտնում հարցի քննարկման ժամանակ առկա նյութը ընթերցողին ըստ ամենայնի տեսանելի դարձնելու նպատակով առայժմ ցուցադրել ուրարտական արձանագրությունների այն բոլոր հատվածները, որոնցում հիշատակվում է մեզ հետաքրքրող iṣtedi բառը:

1. ^{md}Sar₅-du-ri-i-s[e a]-li-e iṣ-ti-e-d[i] uš-ta-di ^{KUR}Ma-na-i-d[i] ^{KUR}e-ba-a-ni ha-ū-b[i]⁶
 2. ha-ši-al-me-e DINGIR^{MEŠ} za-tu-me ha-a-ri-e iṣ-te-e-di uš-ta-a-d[i] ^{K₇UR}Pu-lu-a-di-e-di⁷
 3. ha-ši-al-me DINGIR^{MEŠ} za-tu-me KASK[AL] iṣ-te-di uš-ta-di ^{KUR}Qu-ma-ha-ha-li-ni-e e-ba-ni-e-di⁸
 4. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li iṣ-ti-di ul-ḥu-di ^{URU}Me-li-ṭe-a-ni qa-ab-ga-ru-li-ni...⁹
 5. ...[UD^{M₁}]^E KUR-ni-[e-di] iṣ-te-di ^mRu-sa-ni ^dHal-di-e-[i] ^{LÜ}ERJUM ^{LÜ}si-e mu-ši ^{LÜ}ÜKU^{MEŠ}-ú-e...¹⁰
- Հմմտ. ^dHal-di-ni-ni uš-ma-ši-i-ni ^mAr-giṣ-ti-ni ^mRu-sa-a-ḥi [LUGÁL] DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a-na-ū-e ^dHal-di-e-i ^{LÜ}bu-ra-n[i] ^{LÜ}si-e mu-ū-ši ^{LÜ}ÜKU^{MEŠ}...¹¹
6. ^dHal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni iṣ-te-di ^mAr-giṣ-ti-ni ^mRu-sa-a-ḥi LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a-na-a-ū-e a-lu-si ^{URU}Tu-uš-pa-a UR[U]¹²

7. [^dHal]-di-e e-ú-ri-<e> [i-n]i ^{NAJ}pu-lu-u-si [^mR]u-sa-še ^{md}Sar₃-du-ri-hi-ni-
[še ku-g]u-u-ni ul-gu-ši-ja-ni e-di-[ni iš-t]e-di ^mRu-sa-ni ^{md}Sar₃-du-ri-[hi
^dHal]-di-e-i ^{L^U}E[RUM]...¹³
8. ^dHal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni EN-si-ni-ni iš-te-di ^mRu-sa-ni ^mE-ri-me-na-_{hi}
^dHal-di-e-i ^{L^U}ERUM...¹⁴

Իսկ այժմ արդեն անդրադառնալով ուրարտական արձանագրությունների istedi պարունակող վերոհիշյալ տեքստերին, հարցի լուծման տեսանկյունից մեր ուշադրությունը իրենց վրա ակամայից համառորեն սևեռում են 5,6,7,8-րդ տեքստերը, այդ թվում Թոփուզավայի արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածը, որոնցում ամենուրեք հանդես է գալիս արքայական տիտղոսաշարը: Ուստի կարծում ենք, որ վերջիններիս առանձնահատկությունների բացահայտումը կարող է հարկ հղած չափով լույս սփռել մաս խնդրո առարկա istedi բառիմաստի բացահայտման վրա: Ըստ որում նպատակահարմար ենք գտնում առայժմ դիմել ուրարտական այլ, քերես istedi բառը չպարունակող, մի շարք արձանագրությունների տիտղոսաշարերին ընդհանրապես:

1. ...^{URU}Ardinidi nunabe ^mIšpuinini ^{md}Sarduriehe LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}suraue LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tuṣpa URU (KYKH, 30, ուրարտ. տեքստ, տողեր 17-19):
2. ^dHaldie eurie ^mIšpuiniše ^{md}Sarduriehiniše ^mMenuaše ^mIšpuinihiniše ^dHaldiei susi šidištuni ^dHaldinini ušmašini ^mIšpuinini ^{md}Sarduriehe LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tuṣpa URU teruni ardiše (KYKH, 36, I, տողեր 1-3, II, տողեր 1-3):
3. ^dHaldinini ušmašini ^mMenuaše ^mIšpuinihiniše ini barzudibiduni zaduni ... E.GAL šidistuni ... ^dHaldinini alsuišini ^mMenuani ^mIšpuinie (?) LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tuṣpa URU (KYKH, 46, տողեր 1-14):
4. ^dHaldinini ušmašini ^mMenuaše ^mIšpuinihiniše ini pili aguni ... ^dHaldinini alsuišini ^mMeinuani LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Biainae alusi ^{URU}Tuṣpae URU (KYKH, 60, տողեր 1-6. 61, տողեր 1-6. 62, տողեր 1-6):
5. ^dHaldinini ušmašini ... ^mMenuaše ^mIšpuinihiniše ini pulusi kuguni ... ^mMeinuani ^mIšpuiniehi LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuni LUGÁL ^{KUR}Biainae alusi ^{URU}Tuṣpa URU (KYKH, 75, տողեր 1-14):
6. ^dHaldinini ušmašini ^mMenuaše ^mIšpuinihiniše ini pilie aguni ... kutuni pari ^{URU}Uiš[...]ini ^dHaldinini alsuišini ^mMenuani ^mIšpuiniehe LUGÁL tarae LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tuṣpae patarie (KYKH, 76, տողեր 1-12):

7. ^dHalde eurie ini É ^mMenuaše ^mIšpuinihiñise šidištuni ... e'a E.GAL šidištuni teruni ^dHaldi URU tini ^dHaldinini alsušini ^mMeinuani LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Biainaue alusi ^{URU}Tušpa URU (KYKH, 83, տողեր 1-10):
8. ^dHaldie eurie ini ^{NA4}pulusi ^{md}Sardurise ^mArgištihiñise kuguni ^dHaldinini alsušini ^{md}Sardurini ^mArgištiehi LUGÁL DAN.NU LUGÁL alsuni LUGÁL ^{KUR}šuraue LUGÁL ^{KUR}Biainaue LUGÁL LUGÁL ^{MEŠ}-ue alusie ^{URU}Tušpae URU (KYKH, 242AII + AI, տողեր 1-8):

Ինչպես հստակ երևում է, բերված օրինակներում տիտղոսաշարին նախորդող nunabe անանցողական և šidištuni, zaduni, aguni, kuguni, kušuni անցողական բայերը օրինաչափաբեմ արտահայտված են անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի III դեմքով: Ի դեպ ցիտված տեքստերը ամենևին կասկած չեն հարուցում, որ նրանց հաջորդող տիտղոսաշարը ևս հանդես է գալիս III դեմքով: Մի խոսքով, ուրարտական տիտղոսաշարը արձանագրություններում երբեք չի ներկայացվում անձամբ արքաների անունից՝ iese «ես» անձնական դերանունով և բայի I դեմքով: Հետևաբար, խր. Գիրբալի և նրա համախոհների առաջարկած anaku «ես» եզակի թվի I դեմքի անձնական դերանունը ամենևին չի ներդաշնակում III դեմքով արտահայտված տիտղոսաշարին:

Նույնը պետք է ասել մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ ištēdi բառը պարունակող տեքստերի և նրանց հաջորդող արքայական տիտղոսաշարի մասին, որոնցից 7-րդ օրինակում տիտղոսաշարին նախորդող տեքստը ևս պարունակում է անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի 3-րդ դեմքի kuguni բայը: Իսկ եթե տիտղոսաշարը ներկայացվում է ոչ թե անձամբ թագավորի, այլ, թերևս, ուրարտական գրագրի կողմից, ապա Թովագավայի երկլեզվյան արձանագրության ոչ ասորեստանյան տեքստի եզակի թվի I դեմքի anaku «ես» անձնական դերանունը հնարավոր է վերագրել III դեմքով արտահայտված արքայական տիտղոսաշարին, ոչ էլ ուրարտական զուգահեռ տեքստի ištēdi-ն, որը անհարկի վերջերս հարմարեցվում է anaku-ին:

Մյուս կողմից, մի՞թե հինարևելյան այլ երկրների արքաների տիտղոսաշարերը ևս արձանագրություններում ներկայացված են հենց իրենց՝ թագավորների անունից I դեմքով, ինչպես հանիրավի վերագրում է դա ուրարտական արքաներին խր. Գիրբալը: Լիարժեք պատկերացում կազմելու համար բերենք, թերևս, հատվածաբար որոշ օրինակներ հարևան Ասորեստանի արքաների տիտղոսաշարերից:

1. Ադադներարի I - Ադադներարին՝ պայծառ իշխանը, հերոսը, աստվածների վոխանորդը, քաղաքների հիմնողը, բնաջնջողը հզոր ցեղերի՝ կասսիտների, կուտիների, լուլուբեյների, շուբադեյների..., ոտ-

նատակ տվողը երկրների՝ Լուրդուից և Ռապիկուից մինչև Էլուխատ... (ABNIIY, 1).

2. Թուկուլտի-Նինուրտա I - Թուկուլտի-Նինուրտան արքա է տիեզերքի, արքա Ասորեստանի, արքա աշխարհի չորս կողմերի, արև բոլոր ժողովուրդների, արքա ուժեղ, արքա Կարդունիաշի, արքա Շումերի և Ակկադի, արքա Վերին և Ներքին ծովերի, արքա լեռների և լայնատարած տափաստանների, արքա շուրարեյցիների, կուտիների և Նաիրի երկրների... (ABNIIY, 3, հմմտ. ABNIIY, 5, 7).
3. Թիզլաթպալասար I - Թուկուլտի-ապալ-Էշարան այր է խիզախ, բացողը լեռնային ուղիների, տապալողը անհնազանդների, ցած գլորողը բոլոր պարծենկոտների... (ABNIIY, 10, II, 85).

Մի խոսքով, ինչպես դա հստակ երևում է ցիտված տեքստերից, ասորեստանյան արձանագրություններում ևս արքայական տիտղոսաշարը սովորաբար արտահայտվում է կամ III դեմքով, կամ էլ, թերևս, անդեմ, սակայն բոլոր դեպքերում բնավ ոչ I դեմքով, ինչպես Թուփուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ասորեստանյան տեքստում I դեմքի *anaku-*ես անձնական դերանունը Խր. Գիրքայը բռնագրասիկ կցում է արքայական տիտղոսաշարին և ուրարտական զուգահեռ տեքստի *ištedi-*ն արհեստականորեն մույնացնելով նրա հետ՝ շինծու տպավորություն թողնում, թե իբր ուրարտական արքան ինքն է անհամեստաբար պարուրել իր տիտղոսաշարը:

Սյուս կողմից, ըստ ամենայնի ակներև է, որ ուրարտական թագավորների տիտղոսաշարերում, ինչպես հայտնի է վերոհիշյալ փաստերից, նախադասության ենթական արտահայտվում է բացարձակ հոլովով, իսկ ստորոգյալը սովորաբար սղվում, սակայն գիտակցվում է: Ընդ որում բացարձակ հոլովի ենթակայով մյուս իդենտիկ նախադասություններում ստորոգյալը, որպես կանոն, արտահայտվում է անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝ ^uMenuani ^uIšpuiniehe iu ^uateini esi nahabe ^{KUR}Šatiruni durbae manu... (KYKH, 148, տողեր 6-8), ...uštabe ^uMenuani ^uIšpuiniehe (KYKH, 148, տող 13), ...uluštabe ^uHaldini (KYKH, 148, տող 23), ...ustabi ^uArgišṭini ^uMenuahi ^uHaldini uluštabi (KYKH, 174A2, տողեր 8-9), ...uštabi ^uSardurini ^uArgišṭiehi (KYKH, 241E, տողեր 39-40. 244, տող 5) և այլն:

Բերված իդենտիկ փաստերը վկայում են, որ բացարձակ հոլովի ենթակայով ուրարտական տիտղոսաշարերում սղված ստորոգյալները մույնպես ենթադրվում են հենց 3-րդ դեմքով: Հետևաբար, այս փաստերը հաստատում են, որ Թուփուզավայի երկլեզվյան արձանագրության I դեմքի անձնական դերանունը առնչվում է ոչ թե տեքստի շարունակության 3-րդ դեմքով արտահայտված արքայական տիտղոսաշարի, այլ I դեմքի անձնական դերանվանը նախորդող *erebu* «մտա» բայի հետ:

Այնուհետև, հանրահայտ է, որ ոչ աստրեստանյան թագավորների տիտղոսաշարերն են սկսվում I դեմքի *anaku*-ես անձնական դերանվամբ, ոչ էլ ուրարտական արքաների տիտղոսաշարերը՝ *ieše*-ես I դեմքի անձնական դերանվամբ: Ուստի, ըստ ամենայնի մտացածին է ինչպես *Թոփուզավայի* ուրարտա-աստրեստանյան երկնզվյան արձանագրության աստրեստանյան տեքստի *anaku*-ի վերագրումը տիտղոսաշարին, այնպես էլ նրա նույնացումը ուրարտական տեքստերի *ištedi*-ի հետ:

Եվ, այսպես, վերոհիշյալ շարադրանքից ակներև է, որ առաջարկված համադրություններից ոչ *erebu-ištedi*-ն է արդարացնում իրեն տեքստում, ոչ էլ *anaku-istedi*-ն: Այդ դեպքում, ի վերջո, անդրադառնալով *ištedi-ištin* համադրությանը ևս, որը, ինչպես այդ մասին նշվեց վերևում, առաջնություն տալով հանդերձ «շտապ», «հապճեպ» թարգմանությանը, այնուամենայնիվ, մասնագիտական գրականության մեջ խիստ թեականորեն ակնարկել է Ֆ.Վ. Զյոնիզը և այս կամ այն աստիճանի վստահությամբ հիմնավորել սողերիս հեղինակը:

Ի դեպ, ի տարբերություն *ištedi-erebu* և *ištedi-anaku* պատահական և չհիմնավորված համադրությունների, *ištedi-ištin* մեկնաբանությունը առաջին հերթին շահեկան է հենց նրանով, որ ունի ըստ ամենայնի ակնհայտ ստուգաբանական հիմք, քանի որ նրանք երկուսն էլ ծագում են միևնույն *iš-* արմատից: Այնուհետև հատկանշական է, որ *ištedi* բառի *iš-te-di*, *iš-ti-di* և *iš-ti-e-di* տարբերակները, մանավանդ նրանցից վերջինը, ականայից հղում են այն մտքին, որ այդ բառը, ամենայն հավանականությամբ, արտահայտված է ուղևորական *-di*, *-idi*, *edi* հոլովածով: Այդ դեպքում նրա բացարձակ հոլովը բնականաբար պետք է լինի *ištin*-ն, որը ուրարտական սեպագրում հիշատակվում է բավական հաճախ, ժամանակին իրավամբ համադրվել է գրաբարյան «աստ»-ի հետ և նշանակում է «այստեղ»¹⁵: Ճիշտ է, տվյալ դեպքում տեղի է ունենում բացարձակ հոլովի *-ni* վերջավորության կորուստ (հմմտ. ^{ASS}*ebani* և ^{KUR}*ebani-edi*), սակայն նմանօրինակ տարբերակ ուղևորական հոլովածակի շատ ավելի հաճախ հանդիպում է այլ դեպքերում՝ ^d*Haldini* և ^d*Haldi-edi*, ^{KUR}*Manani* և ^{KUR}*Mana-idi*, ^{KUR}*Buštuni* և ^{KUR}*Buštu-edi*: Ելնելով ասվածից, *ištedi* բառին մենք տալիս ենք «դեպի այստեղ», «այս կողմը»¹⁶ թարգմանությունը: Ի դեպ հատկանշական է, որ ուղևորական *-(e)di* հոլովածը ֆունկցիոնալ նշանակությամբ ուրարտերենում հաճախ համընկնում է տրական *-e* հոլովածակին: Հմմտ. ^d*Haldi-edi* EN-di և ^d*Haldie euri-e*: Եվ, վերջապես, ըստ ամենայնի ակներև է, որ *istini* բառից են փաստորեն սերում ոչ միայն խնդրո առարկա եզակի ուղևորական հոլովածակի *ištiedi*-ն, այլև եզակի բացառականի *ištinini*-ն և հոգնակի տեղական հոլովի *istiniashi*-ն:

Վերը թվարկված *ištiedi-ištedi-ištidi*-ն թվով 8 տեքստերից առաջինում (*ištiedi* ... ^{KUR}*Mana-idi*), երկրորդում (*ištedi* ... ^{KUR}*Puluadi-edi*), երրոր-

դում (ištedi ... ^{KUR}ebani-edi) տալավորություն է թողնում, թե ištidi-istedi-
 istiedi ուղևորական հոլովածը բոլոր դեպքերում կարծես ներդաշնակում
 է ^{KUR}Manaidi, ^{KUR}Puluadiedi և ^{KUR}ebaniedi միևնույն հոլովածներին: Այդ
 տեսակետից մենք հակված ենք մատերել, որ հիշատակված 4-րդ օրի-
 նակում ևս (istidi ulhudi) երևի istedi-ի հետ ներդաշնակված է նաև ulhudi
 ուղևորական հոլովածը: Ի դեպ, ulhudi-ի մեջ բայ տեսնելու ձգտումը, ո-
 րը ժամանակին փորձել են Գ.Ա. Մելիքիշվիլին և Ֆ.Վ. Բյուրիզը¹⁷, քերա-
 կանորեն ամենեկին արդարացված չէ: Մյուս կողմից, տվյալ նախադա-
 սության ստորոգյալը (բայը), ակներևաբար, qabqaruslini-ն է:

Այնուհետև Թվուզավայի արձանագրության խնդրո առարկա ի-
 դեմտիկ տեքստերի թարգմանության մեջ, չգիտես ինչու, իսպառ անտես-
 ված է asdubi բայի առկայությունը ուրարտական հատվածում: Ուստի
 ռազմական արշավանքից հետո ուրարտական թագավորի մուտքը
 Բիսյանիի փաստորեն սովորաբար մատուցվել է սոսկ ana KUR-ia erubu
 anaku «երկիրն-իմ մտա ես» ասորեստանյան տեքստի հիման վրա, քանի
 որ erubu-ի համադրումը ուրարտական istedi-ի հետ ոչնչով հիմնավոր-
 ված չէ: Դեռ ավելին, եթե նախադասության ստորոգյալի կարծեցյալ բա-
 ցակայությունը ուրարտական տեքստում ձգավել է թերևս մասամբ վոի-
 տատուցել ոչ բայական ձևավորում ունեցող ուրարտական istedi-ի են-
 քաղրական համադրությամբ ասորեստանյան erubu-ի հետ, ապա խլի.
 Գիբբալին այդ բացը ընդհանրապես չի անհանգստացրել, քանի որ ու-
 րարտական միևնույն ištedi-ն այս անգամ մա անհաջող փորձել է հա-
 մադրել ասորեստանյան erubu-ին առնչվող anaku-ի հետ:

Ի դեպ այժմ կրկին անդրադառնալով Թվուզավայի երկլեզվյան
 արձանագրության մեջ հետաքրքրող ուրարտական հատվածի asdubi
 բային, հատկանշական է, որ չնայած ուրարտական արձանագրություն-
 ներում վաղուց ի վեր հիշատակվում է այն asduni, asduli(e), ինչպես նաև
 asdu պակասավոր, տարընթերցումներով, այնուամենայնիվ առսւծմ
 մասնագիտական զրականության մեջ չունի վտրիշատե համոզիչ մեկ-
 նաբանություն: Մի դեպքում նրա տակ ենթադրվել է «կատարել», «կար-
 գավորել», «հետևել»¹⁸ իմաստները, իսկ մյուս դեպքում խորիսորյան տա-
 րեգրության asdu պակասավոր տարբերակը նույնիսկ չի դիտարկվել որ-
 պես բայ, ուստի ենթադրաբար թարգմանվել է մերթ «մման»¹⁹, մերթ էլ
 «շնորհիվ»²⁰:

Սակայն հարցի համակողմանի քննարկումը վկայում է, որ Թ-
 վուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ասորեստանյան տեքստի
 erubu anaku-ի տակ, ակներևաբար, պետք է տեսնել հենց ուրարտական
 իդեմտիկ հատվածի asdubi բայի համապատասխանությունը՝ «մտնել»,
 «ներխուժել» իմաստներով: Ըստ որում կարծում ենք, որ դրա ըստ ամե-
 նայնի համոզիչ ապացույցը հանդիսանում են խորիսորյան տարեգրու-
 ր

յան երկու իղենտիկ հատվածները՝ այդ բայի *asdu* պակասավոր տարբեր-
թեքումներով: Ուստի ստորև մատուցում ենք Թովուզավայի արձանագ-
րության ուրարտական և Խորխորյան տարեգրության իղենտիկ հատ-
վածները.

1) ...a-ru-ù-[bi LÚ`ÜKU^{MEŠ}] URU Ar-di-ni-ni a-su-ni áš-du-[bi UD]^{ME}
KUR-ni-[ú-ki]... (KYKH, 387, ուրարտ. տեքստ, տողեր 22-24):

... Կատարեցի ժողովրդի (համար) Արդինի քաղաքի տոնախմ-
բություն, մտա (այդ) օրը երկիրն-ին...

2) ^{ME}Ar-[g]i-iš-ti-i-še ^{ME}Me-nu-a-hi-ni-še a-li-e ^[KUR]Áš-[šur LÚ A.]SI^{MEŠ}-
ši-e ^{KUR}e-ba-ni-[ú-ki] áš-du (KYKH, 173, II, տողեր 55-57, III, ուղ 1):

Արգիշտին, Մենուայի որդին, ասում է. Ասորեստանի զորքը եր-
կիրն-ին ներխուժեց:

3) ^{ME}Ar-[gi]i-iš-ti-še a-li-e É.GAL^{MEŠ} ši-du-ú-li... ^{KUR}Áš-šur LÚ hu-ra-di-
i-e ^{KUR}e-[ba]ni-ú-ki áš-du... (KYKH, 173, III, տողեր 23-25):

Արգիշտին ասում է. ամբոցներ կառուցեցի ... Ասորեստանի զորքը
երկիրն-ին ներխուժեց:

Ինչպես հստակ երևում է, այստեղ Թովուզավայի երկլեզվյան ար-
ձանագրության ուրարտական տարբերակի KUR-ni-[e-di] նախկին մաս-
նակի անհաջող վերականգնումը Խորխորյան տարեգրության իղենտիկ
տեքստերի հիման վրա մենք ճշգրտել ենք KUR-ni-[ú-ki] ձևով: Դա ըստ
ամենայնի ներդաշնակում է նաև Թովուզավայի արձանագրության ա-
սորեստանյան իղենտիկ հատվածի KUR-ia ընթերցմանը: Այնուհետև,
Խորխորյան տարեգրության ցիտված հատվածներում ասորեստանյան
զորքը մի դեպքում արտահայտված է գաղափարագիր ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}, իսկ
մյուս դեպքում՝ վանկագիր ուրարտական ^{LÚ}huradie տարբերակներով:
Եվ, վերջապես, Խորխորյան տարեգրության մեջ երկու դեպքում էլ առ-
կա է *asdu*(u)- անցողական բայի *asdu* պակասավոր տարբերակը, որում, ի
տարբերություն Թովուզավայի արձանագրության եզակի I դեմքի bi
տուժած ցուցիչի, պարզապես սղված է (սակայն ենթադրվում է) այս ան-
գամ արդեն եզակի III դեմքի ni ցուցիչը:

Երևելով վերը թվարկված և քննարկված ակնառու փաստարկնե-
րից, նպատակահարմար ենք գտնում ստորև մատուցելու Ռուսա I-ի Թ-
վուզավայի երկլեզվյան արձանագրության ուրարտական և ասորես-
տանյան տեքստերի խնդրո առարկա իղենտիկ հատվածների մասամբ
վերանայված գիտական տառադարձումը և թարգմանությունը: Այստեղ,
բացի *istedi* բառից, էական նշանակություն ունի նաև ուրարտական
asdu(u)- անցողական բայի նորագույն թարգմանությունը, որը, սակայն,
մոտ ապագայում բնականաբար մեր առանձին հետազոտության առար-
կա կարող է լինել:

Թոփուզավայի երկելզվյան արձանագրության ուրարտական հատվածը

...a-ru-ù-[bi LU^UUKU^{MES}] URU^UAr-di-ni-ni a-su-ni áš-du-[bi UD]^{ME}
KUR-ni-[ú-ki] iš-te-di ^URu-sa-ni ^UHal-di-e-[i LU^UER]UM LU^Usi-e mu-ši
LU^UUKU^{MES}-ú-e ^UHal-di-[ni-ni b]a-u-ši-ni za-še-e gu-nu-ú-še u-i gu-nu-ù-[se
NU d]i-ra-si-ia-bi (KYKH, 387, ուրարա. տեքստ, տողեր 22-27)

...Կատարեցի ժողովրդի (համար) Արդինի քաղաքի տոնախմբություն: Մտա (այդ) օրը երկիրն-ին: Այստեղ Ռուսան Խալդի աստծո ծառան է, հովվապետը հավատարիմ՝ ժողովրդի, (որը) Խալդի աստծո սպառվիրանով (և) մարտական ուժով ճակատամարտից չի վախեցել:

Նույն արձանագրության ասորեստանյան իդեմտիկ հատվածը

... [EZEN a]-na LU^UUKU^{MES} ina ŠA^U URU^UMu-ša-šir áš-[ku]-un [i]-na lib-bi UD^{ME} ana KUR-ia e-ru-bu ana-ku ^URu-[sa-a LU^U]ERUM šá ^UHal-di-a LU^USIPA ki-e-nu [šá LU^UUKU^{MES} ina] GISKIM ^UHal-di-a li-tú ZAB^{MES}-ni la a-d[i]-r[u tu-q]u-un-tú (KYKH, 387, ասորեստ. տեքստ, տողեր 22-26)

...Տոնախմբություն ժողովրդի (համար) ներսում Մուսասիր քաղաքի կատարեցի: Այդ օրը երկիրն-ին մտա ես: Ռուսան ծառա է Խալդի աստծո, հովվապետը հավատարիմ՝ ժողովրդի, (որը) օգնությամբ Խալդի աստծո (և) ուժով մարտական չի վախեցել ճակատամարտից:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք, որ ուրարտական տեքստի arubi-ն ասորեստանյան իդեմտիկ հատվածի áškun-նն է, ^UURU^UArdini-ն՝ ^UURU^UMušašir-ը, ášdubi-ն՝ erubu anaku-ն, KUR-niuki-ն՝ KUR-ia-ն, LU^Usie-ն՝ LU^USIPA-ն, muši-ն՝ kienu-ն, zaše-ն՝ litu-ն, gunuše-ն՝ tuquntu-ն, NU dirasiiabi-ն՝ la adiru-ն, ^UHaladinini baušini-ին վտխարինում է GISKIM ^UHalidia-ն, ապա ակներև է, որ ասորեստանյան հատվածը փաստորեն համարյա լիովին հանդիսանում է ուրարտական տեքստի ճշգրիտ քարգմանությունը: Ուրարտական տեքստում սոսկ ձևականորեն բացակայում է ասորեստանյան anaku-ի ուրարտական լեզու համապատասխանությունը, քանի որ ուրարտական ášdubi-ն, առանց լեզու-ի ևս, ինքնին erubu anaku է նշանակում: Ի դեպ, ըստ ամենայնի ակնառու է, որ եթե anaku-ն - բայերի հետ ասորեստանյան տեքստում հիշատակվում է եռակի, ապա լեզու-ն ուրարտական հատվածում՝ երբեք: Սի խոսքով, ասորեստանյան տեքստում սոսկ անտեսված է ուրարտական իդեմտիկ հատվածի խնդրո առարկա ištedi-այստեղը, որը ášdubi KUR-niuki-ի հետ միասին ազդարարում է ուրարտական արքայի հանդիսավոր մուտքը հայրենիք՝ հաղթական արշավանքից հետո:

Հոդվածի վերջում, բնականաբար, նպատակահարմար ենք գտնում խնդրո առարկա ištedi-ištidi-ištiedi-ի համար առաջարկված «(դեպի) այստեղ» բառիմաստը, բացի Թոփուզավայի արձանագրությունից, տեղադրել մաս ուրարտական մյուս սեպագրերում:

1. Սարգուրին ասում է. դեպի այստեղ (այս կողմը) արշավեցի՝ Մանա երկիրը գրավեցի (KYKH, 241B, տողեր 13-15):

2. ... Լսեցին-ինձ աստվածները, հարբեցին-ինձ (համար) ճանապարհ¹⁸, դեպի այստեղ (ես) արշավեցի՝ (երկիրը) Պուլուադի (KYKH, 241E, տողեր 7-9):

3. ... Լսեցին-ինձ աստվածները, հարբեցին-ինձ (համար) ճանապարհ, դեպի այստեղ (ես) արշավեցի՝ Կումախա¹⁹ երկիրը (KYKH, 241E, տողեր 47-49):

4. Սարգուրին ասում է. դեպի այստեղ (այս կողմը), դեպի սևհudi Մեյիտեա քաղաքը (ես) նվաճեցի (KYKH, 244, տողեր 21-22):

5. Խալդյան մեծությամբ այստեղ Արգիշտին, Ռուսայի որդին, թագավոր է հզոր, թագավոր Բիայնիլի (երկրի), տերը Տուշպա քաղաքի (KYKH, 411, հալ. կողմ, տողեր 14-18):

6. Խալդի աստծուն, տիրոջը, այս քարակոթողը Ռուսան, Սարգուրիի որդին, կանգնեցրեց հանուն (իր) կյանքի: Այստեղ Ռուսան, Սարգուրիի որդին, Խալդի աստծո ծառան է ... (SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 6-7, տողեր 1-6):

7. Խալդյան մեծությամբ տերունական այստեղ Ռուսան, Էրիմե-նայի որդին, Խալդի աստծո ծառան է... (SMEA, XLIV/1, էջ 116-117, տողեր 1-3):

Այսպիսով, ակներև է, որ խնդրո առարկա *ištedi-ištidi-ištiedi* «այստեղ» բառի տակ ռազմական արշավանքների պահին ցիտված տեքստերը նկատի ունեն նվաճված երկրները, իսկ արքայական տիտղոսաշարերում՝ Բիայնիլի երկիրը:

NICOLAY HAROUTHYOUNYAN

THE ETYMOLOGY OF THE URARTIAN WORD *IŠTEDI*

In the paper the author rejects the proposed identifications of *ištedi* (urart.) = *erubu* (ass.) and *ištedi* (urart.) = *anaku* (ass.) as well, based on the evidences of the parallel texts of the Assyrian-Urartian bilingual inscription of Topuzava. In the first case the Assyrian *erubu* is a verb while the Urartian *ištedi* has not a profile of a verb. In the second case, it is well-known that against the Assyrian *anaku* Urartian yields *ieše*. As to *ištedi* (variants: *istidi*, *istiedi*), in the Assyrian version of the inscription of Topuzava it has not its correspondance. For that reason, in the paper Urartian *ištedi* has been examined as a Directive Case of the Urartian *istini* – “here”. In the inscriptions describing military campaigns the form of *ištedi* means the conquered lands, but in the Royal titulary – the land of Biainili. Besides, the expression *erubu anaku* (“I entered”) of the Assyrian version is compared with disregarded *ašdubi* of the parallel Urartian texts which needs to be studied later.

1. Г.А. Меликишвили, УКН, էջ 399:
2. F.W. König, Hchl, II, էջ 122, § 8, տող 14 և ծանոթ. 5:
3. Н.В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Сисиана, ДВ, 4, 1983, էջ 207-208. նույնի КУКН, 241В, տող 14 և ծանոթ. 8. 411, հակադարձ կողմ, տող 15 և ծանոթ. 18:
4. Chr. Girbal, Selbständige Pronomina der ersten Person Singular im urartäischen, "Kulturgeschichten Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag", Saarbrücken, 2001, էջ 139-144:
5. B. André-Salvini, M. Salvini, The Bilingual Stele of Rusa I from Movana, SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 10: M. Salvini, նույն տեղում, էջ 122: Ե. Գրեկյան, Գյոլեղեքի ուրարտական արձանագրությունը, ՊԲՀ, 2004, քիվ 1, էջ 226.
6. Н.В. Арутюнян, КУКН, 241В, տողեր 13-15:
7. КУКН, 241Е, տողեր 7-9:
8. КУКН, 241Е, տողեր 47-49:
9. КУКН, 244, տողեր 21-22:
10. КУКН, 387, ուրարտ. տեքստ, տողեր 24-25:
11. КУКН, 406, հակադարձ կողմ, տողեր 28-32:
12. КУКН, 411, հակադարձ կողմ, տողեր 14-18:
13. SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 6-7, տողեր 1-6:
14. SMEA, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 116-117, տողեր 1-3:
15. A.D. Mordtmann, ZDMG, XXVI, 1872, էջ 528:
16. Н.В. Арутюнян, ДВ, 4, 1983, էջ 207-208. նույնի КУКН, 241В, տող 14 և ծանոթ. 8. 411, ծանոթ. 18:
17. Г.А. Меликишвили, УКН, էջ 411. F.W. König, Hchl, II, էջ 131, ծանոթ. 16:
18. И.М. Дьяконов, КБС, VIII, էջ 65, ծանոթ. 25. էջ 68, ծանոթ. 50:
19. J. Friedrich, Caucasia, 8, Leipzig, 1931, էջ 117:
20. И.М. Дьяконов, УПД, էջ 73, 87:

Հապավումներ

ՊԲՀ - Պատմա-րանասիրական հանդես (Երևան).

АВИИУ — И.М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2-4.

ВДИ — Вестник древней истории (Москва).

ДВ — Древний Восток (Ереван).

КУКН — Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

УКН — Г.А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.

УПД — И.М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963.

Hchl — F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957.

SMEA — Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma).

ZDMG — Zeitschrift der Deutscher Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig).